

4У
Ш 64

1584/—

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

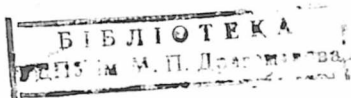
ШИТИК Людмила Володимирівна

СИНКРЕТИЧНІ ОБ'ЄКТНО-ОБСТАВИННІ ВІДНОШЕННЯ
ТА ЗАСОБИ ЇХ ВИРАЖЕННЯ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

10.01.02. - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Шитик

Київ - 1996

НБ НПУ

100207617

Дисертація є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Українського державного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
УДОВИЧЕНКО Григорій Михайлович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
ДУДИК Петро Семенович

кандидат філологічних наук

ЫЛОНОВЕНКО Віра Максимівна

Провідна організація - Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя

Захист відбудеться "27" листопада 1996 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.04 в Українському державному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (252030, м. Київ - 30, вул. Пирогова, 9) о 16³⁰ годині.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського державного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Автореферат розісланий "25" січня 1996 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради *В.Шинько* Г.П.ВИШНЕВСЬКА

Пропонована дисертація присвячена дослідженню семантико-синтаксичних аспектів синкретичних об'єктно-обставинних відношень (ООВ) інструментальності та каузальності у структурі речення в сучасній українській літературній мові.

Актуальність теми дисертації. При семантико-граматичному аналізі мовного матеріалу виявляється велика кількість синкретичних утворень, які не допускають однозначної кваліфікації і не вкладаються в традиційні класифікаційні схеми. Найчастіше їх позначають термінами - перехідні явища, синкретичні, контамінаційні, гібридні, проміжні тощо.

З-поміж усіх синкретичних утворень найменше уваги в мовознавчій літературі приділяється семантико-синтаксичним відношенням (ССВ). Здебільшого тільки згадується про існування релятивних (О.О.Шахматов), комплексних (Іваницька Н.Л.) та дифузних (Русская грамматика, 1980) відношень. Невелика кількість досліджень присвячена окремим різновидам синкретичних ССВ. Так, зокрема, питання значеннєвого синкретизму у сфері атрибутивних відношень розглядаються у наукових працях В.В.Бабайцевої, В.О.Вашук і В.В.Моренець, С.В.Степанюк, М.М.Богдана, В.К.Кур'янової, Я.М.Чопика та ін.

Синкретичні відношення, представлені конструкціями з так званним дуплексивом (членом речення, який характеризується одночасною подвійною залежністю від імені та дієслова і називає ознаку предмета, що проявляється одночасно з дією, та саму дію), аналізуються в роботах Л.Д.Чеснокової.

Іншим видам синкретичних ССВ, зокрема об'єктно-обставинним, практично не приділялося уваги в науковій літературі. В українському мовознавстві немає спеціальної праці, присвяченої дослідженню системи словосполучень на вираження синкретичних ООВ, хоч ці конструкції не залишаються поза увагою при розв'язанні інших, близь-

ких проблем. Так, у деяких працях, присвячених окремим різновидам ССВ, зокрема просторовим, причиновим, часовим тощо, лише побічно згадується про вираження додаткових об'єктних відтінків значення (О.М.Фінкель, З.І.Іваненко, А.І.Йова, Н.В.Егилій, П.С.Канеса, Р.О.Коваленко, Н.М.Бурдаківська та ін.).

З проблемою синкретизму у сфері об'єктно-обставинних відношень пов'язані дослідження відмінкових значень, що представлені в нормативних граматиках (Русская грамматика, 1980) і в окремих монографіях (М.Я.Плюш, І.Р.Вихованець та ін.). Безприменникові та применниково-відмінкові словосполучення інструментального і каузального значення розглядалися у працях Б.К.Тимченка, С.С.Смеречинського, Г.М.Удовиченка, З.І.Іваненко, О.М.Фінкеля, М.Я.Плюш, І.Р.Вихованця та ін. Разом з тим названі конструкції з синкретичним значенням ще не аналізувалися як об'єкт спеціального дослідження в українській лінгвістичній літературі, що й дає підставу вважати за необхідне їх вивчення.

Отже, актуальність дисертаційної роботи зумовлена необхідністю описати систему синкретичних ООВ (зокрема, основних різновидів: інструментальних та об'єктно-каузальних з додатковими відтінками і без них) та закономірності їх формування і вираження; потребою з'ясувати причини синкретизму; важливістю вироблення методики лінгвістичного аналізу ССВ з метою виділення та розрізнення типових об'єктних, обставинних і синкретичних об'єктно-обставинних відношень, що сприятиме більш глибокому пізнанню суті граматичної семантики.

Об'єктом дослідження в дисертації є синкретичні ООВ інструментальності та каузальності як найбільш різноманітні з погляду семантики і розгалужені у плані граматичних засобів вираження. Вибір об'єкта дослідження мотивується формально-граматичною та се-

мантичною близькістю об'єктно-каузальних та інструментальних відношень. У дисертації розглядаються названі різновиди синкретичних ООВ, виражені безприйменниковими конструкціями (з орудним відмінком - для інструментальних та з орудним, давальним (контекстуально - родовим) відмінками для об'єктно-каузальних відношень) і численними прийменниково-відмінковими зворотами з непохідними прийменниками. Конструкції з похідними прийменниками на позначення об'єктно-каузальних відношень у дисертації не аналізуються, що зумовлене об'ємністю матеріалу дослідження.

Предмет дослідження становлять безприйменникові та прийменниково-відмінкові конструкції з непохідними прийменниками, що репрезентують синкретичні інструментальні відношення знаряддя та засобу дії, об'єктно-інструментальні та інструментальні відношення допоміжного матеріалу й об'єктно-каузальні відношення із значенням зовнішньої несприятливої (сприятливої) спонукальної причини, причини-перешкоди, причини-відплати (винагорода), каузації-підстави (мотиву, приводу), об'єктно-каузальні відношення з контекстуальним значенням причини, об'єктно-каузально-цільові відношення, ООВ зовнішньої та неусвідомленої внутрішньої причини, інструментально-каузальні та інструментально-об'єктно-каузальні відношення, об'єктно-каузальні з іншими семантичними відтінками (умови, часу, способу дії тощо).

Матеріал дослідження. Для вирішення поставлених у дисертації завдань добивався лексичний матеріал із текстів прозових, поетичних і драматичних творів українських письменників (Б.Лепкого, Г.Тютюнника, О.Гончара, Олександра Олеся, Т.Осьмачки, В.Симоненка, Л.Костенко, Б.-І.Антонича, С.Йовенко)¹, епістолярієм та публіцис-

¹ Надалі у тексті будемо користуватися скороченнями - Б.Л., Г.Т., О.Г., О.О. тощо.

тикою В.Симоненка. Вибір матеріалу дослідження мотивується широким представленням синкретичних конструкцій у текстах творів названих авторів. Оскільки в завдання дисертації не входить визначення особливостей стилістичного використання конструкцій з синкретичними ООВ, до аналізу не залучалися тексти іншої стильової приналежності. Всього проаналізовано близько семи тисяч зворотів.

Основна мета дисертації полягає в системному аналізі структурно-семантичних особливостей синкретичних ООВ інструментальності й каузальності та виробленні методики лінгвістичного аналізу ССВ.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- 1) з'ясувати лінгвістичну сутність синкретичних ООВ та причини синкретизму;
- 2) визначити різновиди синкретичних ООВ інструментальності та каузальності, враховуючи характер зв'язку між компонентами та їх лексичне наповнення;
- 3) проаналізувати засоби вираження синкретичних інструментальних та об'єктно-каузальних відношень;
- 4) виявити та описати синкретичні ООВ названих різновидів з додатковимисемантичними відтінками (умови, мети, способу дії тощо);
- 5) виробити методику лінгвістичного аналізу ССВ з метою розрізнення типових об'єктивних, обставинних та синкретичних ООВ.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети і розв'язання конкретних завдань використовувався метод лінгвістичного опису мовних фактів із залученням прийомів трансформаційного, опозиційного й структурно-семантичного аналізу, метод спостереження. Для встановлення характеру ССВ застосовувалась методика постановки запитань.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві зроблено спробу системного опису синкре-

тичних ООВ з обґрунтуванням причин синкретизму, з'ясовано особливості їх формально-граматичного плану вираження та вироблено методiku лінгвістичного аналізу ССВ. У дисертації здійснений семантико-синтаксичний підхід до аналізу конструкцій з синкретичними ООВ, що дало змогу виявити закономірності співвідношення між формальною організацією і значеннєвими ознаками. Вироблена методика лінгвістичного аналізу дозволяє розрізнати типові та синкретичні ССВ.

Теоретична і практична цінність дослідження визначається можливістю використання його результатів при підготовці підручників і посібників з сучасної української літературної мови з метою поглибленого опису структурно-семантичної специфіки простого речення, а також у практиці вузівського і шкільного викладання мови, у спецкурсах і спецсеминарах з синтаксису простого речення. Основні положення значеннєвого і функціонального синкретизму сприятимуть розв'язанню проблеми синкретизму в інших сферах мови, а вироблена методика лінгвістичного аналізу дозволить уникнути однозначності й категоричності при кваліфікації другорядних членів речення.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри української мови Українського державного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Окремі положення і результати дослідження викладені автором у доповідях і повідомленнях на звітних наукових конференціях (Київ, 1993, 1994, 1995), на обласній науково-практичній конференції "Т.Г.Шевченко і загальнолюдські ідеали" (Черкаси, 1991), на республіканській науковій конференції "Питання синтаксису української мови", присвяченій 100-річчю від дня народження С.С.Смеречинського (Запоріжжя, 1993), на міжнародній науковій конференції "Семантика мови і тексту" (Івано-Франківськ, 1993), на третій міжнародній конференції "Язык и культура" (Київ, 1994), на міжвузівській науково-практичній конференції мо-

лодих викладачів та аспірантів "Інтеграція науки у систему підготовки учителів" (Черкаси, 1995), на Всеукраїнській науковій конференції "Творчість і доля Т.С.Освятки в контексті українського письменства ХХ ст." (Черкаси, 1995). Матеріали дисертації висвітлені у шести публікаціях.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Синкретичні ООВ мають місце в тих випадках, коли поширюючий компонент синкретичної конструкції позначає об'єкт цілеспрямованої дії, одночасно вказуючи на різноманітні обставинні характеристики.

2. Значеннєвий синкретизм ССВ породжується функціональним синкретизмом засобів вираження цих відношень: особливостями синтаксичного зв'язку між компонентами, невідповідністю змісту і форми підпорядкованого члена, що зумовлюється його вторинним функціонуванням, лексичною і граматичною природою послідованих слів, а також синкретизмом категоріального значення відмінкової словоформи та синкретизмом применника.

3. ССВ, виражені конструкціями з орудним знаряддя та засобу, кваліфікуються як синкретичні ООВ інструментальності, а ССВ, представлені зворотами з орудним допоміжного матеріалу, - як інструментальні та об'єктно-інструментальні.

4. Синкретичними об'єктно-каузальними вважаються ССВ зовнішньої причини, репрезентовані применниково-відмінковими конструкціями та безприменниковою словоформою орудного, давального і (контекстуально) родового відмінків, а також ССВ внутрішньої причини, представлені зворотами з підпорядковуючим компонентом - дієсловом або прикметником релятивної семантики.

5. Застосування методики лінгвістичного аналізу ССВ, що передбачає встановлення можливих відмінків у значенні методом постанов-

ки запитань та подальшу обробку одержаних результатів методом рівнозначних трансформацій і шляхом опозиційного аналізу синкретичних утворень, дає змогу всебічно проаналізувати специфіку ССВ, сприяє вирішенню проблеми класифікації та розрізнення структурних компонентів речення.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, загальних висновків, бібліографії, списку умовних скорочень, списку використаних джерел та додатка "Застосування методики лінгвістичного аналізу при характеристиці семантико-синтаксичних відношень".

У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються предмет і об'єкт дослідження, мета і завдання, наукова новизна дисертаційної роботи, її теоретична і практична цінність, характеризуються джерела добору матеріалу та методи дослідження, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі "Структурно-семантичний аналіз синкретичних об'єктно-обставинних відношень інструментальності" обґрунтовується поняття синкретичних ООВ та засобів їх вираження, з'ясовуються причини синкретизму, пропонується методика лінгвістичного аналізу ССВ та досліджуються семантико-синтаксичні аспекти ООВ інструментальності.

ООВ як один з різновидів синкретичних ССВ мають місце в тих випадках, коли підпорядкований компонент синкретичної конструкції вказує одночасно і на предметність, і на обставинну характеристику. За цих умов лексичне значення посередньо та безпосередньо керованих іменників відтісняється функціональними значеннями - обставинними.

Аналізуючи синкретичні ССВ, слід розрізняти значимий синкретизм ССВ і функціональний синкретизм засобів вираження цих відношень. Синкретизм плану змісту звичайно підтримується синкретиз-

мом плану вираження, оскільки синтезовані властивості мають відповідне оформлення, тобто синтаксичні засоби (форма слова, службові слова, інтонація та порядок слів) інтерпретуються як мовні маркери ССВ.

Значеннєвий синкретизм ООВ породжується функціональним синкретизмом засобів вираження цих відношень: особливостями синтаксичного зв'язку між компонентами, лексичною і граматичною природою поєднаних слів, невідповідністю змісту і форми підпорядкованого члена, що зумовлюється його вторинним функціонуванням, а також синкретизмом категоріального значення відмінкової словоформи та синкретизмом прийменника.

Мікросистема об'єктно-каузальних та інструментальних засобів мови формується синтаксичними виразниками відповідних ССВ: придієслівним орудним (для інструментальних відношень), придієслівним, приад'єктивним і (рідко) приадverbіальним орудним, давальним, (контекстуально) родовим відмінками – для об'єктно-каузальних відношень та численними структурно розгалуженими в аналогічній позиції прийменниково-відмінковими зворотами.

Запропонована методика лінгвістичного аналізу ССВ, що передбачає встановлення можливих відтінків у значенні методом постановки запитань та подальшу обробку одержаних результатів шляхом трансформаційних перетворень і з допомогою опозиційного аналізу синкретичних мовленнєвих фактів, дає змогу виявити у кількісному і якісному плані різноманітні значеннєві відтінки ССВ, допомагає при кваліфікації структурних компонентів речення.

У дослідженнях власне мовної організації семантики речення відомі два підходи: "від значення" і "від форми". Такий підхід до аналізу мовних явищ, в основу якого покладено дослідження лінгвістичних одиниць по лінії "від значення до форми", є плідним, оскільки

ки його реалізація дає можливість простежити процес функціонально-семантичного зближення структурно не тотожних засобів вираження. Саме тому опис конструкцій з синкретичним інструментальним значенням проводиться за семантичною ознакою, з урахуванням характеру синтаксичних значень. Форма розглядається як засіб вираження певного відношення. Це найбільшою мірою сприяє досягненню мети системного опису відмінкових і прийменниково-відмінкових конструкцій.

Як синкретичні ООВ інструментальності кваліфікуються ССВ, виражені конструкціями з орудним знаряддя та засобу дії. ССВ, представлені зворотами з орудним допоміжного матеріалу, визначаються як інструментальні та об'єктно-інструментальні, що мотивується спільністю адвербіального значення уможливлення дії.

ООВ знаряддя дії передаються сполученнями перехідних дієслів конкретної фізичної дії, окремих розрядів неперехідних дієслів (із значенням надання руху об'єктові у структурах тричленного типу, назви процесів діяльності організму, дієслова зворотні та взаємної дії), а також дієприкметників, дієприслівників, форм на -но, -то з орудним безприймениковим відмінком іменників узагальноної семантики (асоціативне знаряддя дії): Ми мусим вирватись з тюрми. Ми мусим грати розірвати. Але не смутком, не плачем і не благанням, не словами, а ділом, волею, мечем! Оцими, власними руками (О.О.);

назв конкретних предметів (власне знаряддя дії): А батько косили у гонах під шляхом: об сонячні жиди косою обріжчали... (Т.О.). Багато слів написано пером, Несказане лишилось неказаним (Л.К.)

і назв частин тіла та органів відчуття людини або істоти взагалі (діючий орган): Десь, може, там зустрінемося ми. Не буде рук - обнімемось крильми (Л.К.).

Крім морфологічного варіанта відмінкового типу, в сучасній

українській літературній мові сформувались і формуються морфологічні варіанти знаряддя дії, виражені прийменниково-відмінковими сполуками: "в + знах.в.", "на + знах.в.", "о (об) + знах.в.", "крізь + знах.в.", "за + знах.в.", "з (із) + род.в.", "на + місц.в.":

І всесвіт в дупу дивиться на нас (Л.К.). В час бенкету на бандурах, Гусях різних сопілках Граци весело музики... (О.О.). Рубай мене, прицілься в мене з лука (Л.К.). Дивилися хто голим оком, а хто крізь далекогогляд (Б.Л.).

ООВ засобу дії, репрезентуючи широку семантику (власне засоби дії, асоціативні засоби дії, засоби пересування, засоби передачі інформації та посередництво особи), передаються конструкціями, головний компонент яких виражений перехідними дієсловами із значенням переміщення у просторі, передачі інформації, неперехідними дієсловами руху та інших семантичних груп, дієслівними формами, гербалізованими вигуками, а синтаксично залежний елемент представлений іменниками конкретної та абстрактної семантики у формі орудного безприйменникового: Військом ти підпер Карпати, Шлях мадярам заступив і Дунаєві ворота Кораблями зачинив (О.О.). Якби була знала, яка її /дочки/ біда, була б передала горобчиком хліба. Горобчиком хліба, синичкою солі... (Н.тв.)

та прийменниково-відмінковими зворотами: "по + місц.в.", "з + род.в." (засоби передачі інформації): ...Йому /Володці/ доступне, мовляв, те, про що вони згодом почують по радіо чи з газет... (О.Г.).

"через + знах.в." (на означення посередництва особи):

Лиш усміхнулись куби крейдяні:

- Велинь царя не визнаю. Бо через свнухів передані, втрачають царственність свою! (Л.К.);

"на + місц.в.", "у + місц.в." (засоби пересування): Ішов у мандри у період літній, де на водах, де пішки, де човном (Л.К.).

Тільки знаю одне - що, склепивши повіки, пропливла моя мати у тому човні... (Л.К.).

"за + знах.в." (засоби куплі, обміну): Хто купив собі Долю за гріш. А хто - і за мільйони (Л.К.).

ССВ, представлені зворотами з орудним допоміжного матеріалу, кваліфікуються як інструментальні та об'єктно-інструментальні відношення допоміжного матеріалу. Відрізняються вони між собою наявністю у другому різновиді, крім об'єктного значення допоміжного матеріалу, ще одного відтінку - об'єкта, семантично зумовленого дієсловом. У формально-граматичному плані ця відмінність визначається лексичним наповненням підпорядковуючого компонента, бо позицію поширювача в обох випадках заповнюють іменники з матеріально-речовинним значенням та деякі іменники конкретної й абстрактної семантики.

Інструментальні відношення допоміжного матеріалу представлені сполученням перехідних дієслів конкретної фізичної дії та іменників у формі орудного безприйменникового: Жона якогось царственого скіфа зеленим шовком виткала цей луг... (Л.К.) Житом засіять хотів він долини і зорями гори, мов росяним рясом... (Т.О.) Опівночі айстри в саду розцвіли... Умилиць росю, вінки одягли... (О.О.)

і сполученням перехідних дієслів та прийменниково-відмінкових зворотів "в + знах.в.", "з + род.в.", "в + місц.в.": Із пісень своїх, як з квітів, Я вінок тобі сплету. А із сліз скую на чоло Діадему золоту (О.О.). Іду. Бреду. Захожу, то й спочину. Розбиті ноги остуджу в росі (Л.К.). Ой була на світі та удівонька, Трьох синів мала, Ночі не спала, Їх доглядала, В чистім любистку синів своїх купала (О.О.).

Об'єктно-інструментальні відношення допоміжного матеріалу передаються конструкціями, що поєднують у собі дієслова чітко окресленої дії (із значенням наповнення чимось, заповнення великою

кількістю, великою мірою та охоплення поверхні об'єкта) і слово-форму отудного безприменникового або применниково-відмінкового зворот "в + знх.в.":

Хлібом геній живиться кожен, щоби розум його не погас (В.С.). Вибрав нас сонце пачер, Співає пташиний конгрес (О.О.). Квітами, травами вкривалась земля (О.О.). Трави й квітки хутко вбиваються в білі свитки (О.О.).

Синкретизм ООВ інструментальності зумовлений синкретизмом відмінкового значення підпорядкованої словоформи, що поєднує в собі і предметність, і обставинну характеристику уможливлення дії, та лексико-граматичними особливостями поєднуваних елементів. Про наявність обставинного значення уможливлення дії свідчать трансформаційні перетворення безприменникових та применниково-відмінкових конструкцій у зворот з похідним применником універсального плану за допомогою: Старий тримав книжку в руках, молодший залізними вильцями попиряляв жар (Б.Л.) - Т.: ...за допомогою залізних вильців попиряляв жар. Наче гетьман з козаками Понад хмарами гуля І із лука блискавками в ворогів своїх стріля (О.О.) - Т.: ...і за допомогою лука блискавками В ворогів своїх стріля.

У другому розділі "Структурно-семантичний аналіз синкретичних об'єктно-обставинних відношень каузальності" з'ясовуються причини синкретизму об'єктно-каузальних відношень, визначаються їх різновиди та засоби вираження. ООВ каузальності через багатство семантичних відтінків причини описуються частково за формально-граматичною ознакою, що дозволяє виявити різноманітні значенсві нюанси маніфестуючих ССВ конструкцій, а частково за семантичною ознакою.

Причинної відношення характеризуються тісним виявом взаємозв'язків між значенсвими і формальними ознаками, тому для вивчен-

ня каузальної семантики необхідно виявити її структуру, визначити формальні засоби вираження ССВ. Оскільки каузативну функцію в основному виконує іменник - слово із значенням предметності, - це спричиняється до того, що у більшості таких словосполучень наявний елемент об'єктного значення.

Синкретичними об'єктно-каузальними вважаються ССВ зовнішньої причини, виражені приїменниково-відмінковими конструкціями та безприїменниковою словоформою орудного, давального і (контекстуально) родового відмінків, а також ССВ внутрішньої причини, представлені зворотами з підпорядковувачим компонентом - дієсловом (прикметником) релятивної семантики.

Синкретизм ООВ причини зумовлюється такими факторами: лексико-граматичними особливостями компонентів, синкретизмом категоріального значення відмінкової словоформи, синкретизмом самого приїменника та невідповідністю змісту і форми підпорядкованого члена, що породжується його вторинним функціонуванням.

ООВ каузальності, виражені приїменниково-відмінковими конструкціями з непохідними приїменниками, репрезентують широку семантику: ООВ зовнішньої несприятливої (сприятливої) спонукальної причини, ООВ причини-перешкоди, ООВ причини-відплати (винагороди) та причини-підстави (приводу), ООВ з контекстуальним значенням причини й об'єктно-каузально-цільові відношення.

Об'єктно-каузальні відношення зовнішньої несприятливої (сприятливої) спонукальної причини позначають джерело, що спонукає до дії, викликає зміни стану, будучи при цьому несприятливим і сприятливим. Названий різновид синкретичних ССВ є найбільш різноманітним з погляду формально-граматичного плану вираження і представлений такими приїменниково-відмінковими конструкціями: "від + род.в.", "з + род.в.", "через + знах.в.", "із-за + род.в.", "без + род.в.",

"за + орудн.в.", "по + місц.в.", "перед + орудн.в.":

І наче Богу, кланяєся дуплу, де срібні липи чадили від меду (Л.К.) Тимко чмихнув у рукав, але не від розповіді Гаврила, а з того смішного виразу обличчя Юлі, яка слухала це оповідання з надзвичайною цікавістю (Г.Тютюнник). Її /Ориси/ і в голову не приходило, що найбільше Тимко мучиться саме через неї, через їхню баламутну, засуджену всім селом, любів (Г.Т.) ...із-за вашого Гаттона я линусь без пальмерстона (Т.О.). Глянь! Моя ралість без тебе вмигає, В'яне, як квітка в степу без роси... (О.О.) Де дітися - горлиця з гора не знала, Стогнала за дітьми, у воду пірнала: Хотіла дістати (О.О.). Будем разом вдлати по мрії, Ти по ньому, а я по тобі (О.О.). Спляй, забудь усі жалі - Так, винен я перед тобою (О.О.).

Крім об'єктно-каузального значення, деякі з названих зворотів можуть мати додаткові відтінки: умови ("без + род.в."), способу дії ("від + род.в." того).

Синтаксично головний компонент об'єктно-каузальної конструкції із значенням зовнішньої несприятливої (сприятливої) спонукальної причини найчастіше виражається дієсловами на позначення фізичного та емоційного стану, зміни стану, дієсловами процесуальної семантики, сприймання, конкретної дії, буття, а також прикметниками, дієприкметниками, дієприслівниками, предикативними прислівниками (для кожного конкретного структурно-семантичного різновиду продуктивність названих формальних засобів різна). У функції поширювача виступають іменники, які репрезентують широку семантику: назви істот, явищ природи, конкретні предмети, опредмечені дії, процеси мовлення, мислення, іменники з матеріально-речовинним значенням, назви емоційних станів, якостей, властивостей та інші абстрактні поняття.

Крім іменників, підпорядкованій компонент конструкції з об'єктно-каузальним значенням зовнішньої несприятливої (сприятливої) спонукальної причини може бути представлений окремими семантичними розрядами займенників (особовими, екзистивними, питально-відносними та неозначеними):

Я думаю про Вас, Я знаю, що Ви є. Моя душа й від цього вже світає (Л.К.). Ти не прийшла в вечірній час... Без тебе день емить сьогодні, Без тебе захід смутно гас і сонце сходило в безодні (О.О.). Уночі хтосьна від чого хлитали двері, шелестіло по хлібах сіно, щось перешіптувалося (Г.Т.).

Значення причини-перешкоди передають применниково-відмінкові звороти "за + род.в.", "через + знах.в.", "із-за + род.в." та рідко - "під + орудн.в." у сполученні з дієсловами (дієслівними формами та предикативними прислівниками) на позначення негативної характеристики дії:

Те гусей пасе, те ціле літо з річки не вилазить: оглухне від води, як чобіт, багатом потягти слідує, та за роботою ні..оли (Г.Т.). А йому /гетьманові/ все-таки зважитися тяжко. Не через що, а через своїх людей (Б.Л.). Я дивлюся, я ридю, я не бачу із-за сліз (О.О.). Мого лица не видно під чатрою (Л.К.).

Применниково-відмінкова конструкція "за + знах.в.", яке відзначається в українській мові особливою продуктивністю, передає значення зовнішньої каузациї-відплати, що виражає причину несправедливої чи справедливої відплати, винагороди, підстави, приводу.

Сполучення з дієсловами відплати, винагороди, почуттів, стану маніфестують об'єктно-каузальні відношення причини-відплати з виразним відтінком заміни, компенсації: Все це говорило Дорошеві, що люди здорові і фізично сильні мучаться духовно за погнених і покалічених... (Г.Т.). Це за примхи мої ти так гарно мене покарав (Л.К.);

конструкції з дієсловами називання – об'єктно-каузальні відношення причини як приводу, підстави, мотиву якоїсь дії з менш виразним відтінком відплати, компенсації: Колись за іскристі, мов з сонця виплетені коси, він називав свою пружину вербичкою (М.Стельмах);

зворот "за + знах.в." у сполученні з дієсловами взаємної дії та руху передає об'єктно-каузально-цільові відношення з різною мірою виразу конкретних значень залежно від лексичного наповнення структури: Не жили в братерській згоді Святославові сини: Все змагалися за владу. Все сварилися вони (О.О.). За ясні зорі і за тихі води Ішли в бої сини того народу... (В.С.)

Виділення в окремий різновид ООВ з контекстуальним (несистемним) значенням причини зумовлене орієнтацією на функціонування приїменників у мовленні, оскільки в системі мови вони позбавлені каузального значення.

Приїменниково-відмінкова конструкція "на + місц.в." у сполученні з дієсловами на позначення кількісних і якісних змін фізичного та емоційного стану людини або істоти взагалі репрезентує об'єктно-каузально-умовно-часові відношення, про що свідчить можливість трансформаційних перетворень на виявлення кожного з відтінків:

А було ж на проводи як обвішають той хрест рушниками, то він лопотить на вітрі, біліє вночі, як мана (Л.К.) – Т.: ...він /хрест/ лопотить від вітру – ...він /хрест/ лопотить, бо віє вітер – Віє вітер + Хрест лопотить – ...він /хрест/ лопотить від того, що віє вітер – ...він /хрест/ лопотить, коли /якщо/ віє вітер.

ООВ з контекстуальним значенням підстави, мотиву, збудника дії, яку суб'єкт виконує свідомо, цілеспрямовано, передається зворотом "на + знах.в.": І Олег, на греків лютий, Став збиратися в похід (О.О.).

Несистемне (контекстуальне) значення причини можуть мати й інші приєменниково-відмінкові сполуки: "під + орудн.в.", "про + знах.в.", "о (об) + місц.в.", "при + місц.в.", "в + місц.в.", "з + орудн.в.". Названі приєменники у звичайному своєму вживанні не виражають значення причини, лише виконують функцію каузальної зв'язки. Основними для них є функції локальна і темпоральна, тому деякі з названих сполучень передають синкретичні ООВ з долатковими відтінками часу, місця, умови:

Закурився князь Данило: "Ми стомились в боротьбі, Але, хане, мого краю не угледіти тобі" (О.О.) - Т.: "Ми стомились під час боротьби..." ("Ми стомились борючись...") - "Ми стомились від боротьби..." - "Ми стомились, бо йшла боротьба..." - йшла боротьба + Ми стомились. І от знову під ногами тверді бакаї рідного призаволддя, зустрічають тебе акації, обважнілі під сажею та пилькою (О.Г.). Вітер над нею /пташкою/ затує, Трави прикриють її (О.О.). Хоч крові немає - так лихо, як мати, Печеться щоденно об дітях своїх! (О.О.)

Об'єктно-каузально-цільові відношення передаються приєменниково-відмінковими зворотами "для + род.в.", "зادля + род.в.", "ради + род.в.", "заради + род.в.", "до + род.в.", "за + орудн.в.", "по + знах.в.":

Не шукав я до тебе ні стежки, ні броду, бо від тебе узбіччям ніколи не брів - Я для тебе горів, український нароле... (В.С.) Гетьман не любив грати, зробив це ради гостя, котрий був охотник до гри, а не грав часто, бо Любов Хведорівна гризла його за те (Б.Л.) ...і не сиділося старому, не їлася йому саламата, свербіла рука до шаблюки, до бою серце кликало (Г.Т.) Знаю, Ви з тих, хто б на землю вигнання йшов за коханим - і ні тіні скорботи (С.Й.) А з прірви відьми чи баби Летять на мітлах по гриби (О.О.).

Безприймениковий спосіб вираження СОВ каузальності представлений в українській мові конструкціями з орудним, лавальним та (контекстуально) роловим відмінками. Дієслівні сполучення з орудним безприймениковим передають об'єктно-каузальні відношення зовнішньої несприятливої (сприятливої) спонукальної причини: Моя душа здригнулася словами. Співають пісню, боже мій юю! (Л.К.);

об'єктно-каузальні відношення зовнішньої та неусвідомленої внутрішньої причини (при дієсловах релятивної семантики): Вона промениться банальним здоров'ям, смаглявим, гарячим, вишневим дум'янцем! (Л.К.);

інструментально-каузальні: Любилися ми, не крилися. У мене душа, було, піснями аж бринить (Л.К.)

та інструментально-об'єктно-каузальні відношення: Слова ці були вимовлені так широко і просто, що ними зворушився Кочубей (Б.Л.)

Через подібність формально-граматичного плану вираження об'єктно-каузальних та інструментально-каузальних відношень основним критерієм їх розрізнення є трансформаційний, що передбачає можливість перетворення аналізованої конструкції у відповідний зворот із значенням інструментальності ("за допомогою + род.в.", "через (рос. "посредством") + род.в.", зміна форми залежного іменника з орудного на називний) або каузальності ("від + род.в."):

- Ви любите поезію? - мене питанням спантеличили, їй-право (С.Й.). - Т.: ...мене це питання спантеличило, їй-право. - ...мене за допомогою питання спантеличили, їй-право.

Ви премудрі, багато знаєте, Ви умієте геть усе, Анекдотами позіхаєте, коли вибухом землю трясє (В.С.). - Т.: ...від анекдотів позіхаєте...

Якщо ж конструкція дозволяє трансформаційні перетворення на виявлення обох відтінків, то маніфестовані нею СОВ можна кваліфі-

кувати як інструментально-об"єктно-каузальні, що зумовлене відповідним лексичним наповненням структури: синтаксично головний компонент виражений релятивним дієсловом із постфіксом -ся, а залежні - іменниками будь-якої семантики, крім назв осіб та істот взагалі, бо у цьому випадку значення суб"єкта затемяє всі інші відтінки:

Ориця зіскакує з лави, очі її туманяться слізьми (Г.Т.). - Т.: ...сльози туманять очі. - ...очі туманяться через сльози. - ...очі туманяться від сліз.

Синтаксично головним компонентом конструкції з орудним безпрійменниковим виступають також дієприкметники, дієприслівники, що виражають аналогічні відповідним дієслівним зворотам ССВ, та предикативні прислівники: То немов стоїть він /Тимко/ на Бєєвій горі і, прощаючись, дивиться на село й на братову вигляницьову дерваком від виц долоноу (Г.Т.). І, захлинувшись тургоу терпкою, лягав чумак пилоті на крило (Л.К.). Хай буде легко. Дотиком пера. Хай буде вічно. Спомином пресвітлим... Хай буде гірко. Спогалом про Вас. Хай буде світло, спогалом предивним (Л.К.).

Ад"єктивні конструкції з орудним причини передають синкретичні об"єктно-каузальні відношення при відповідному лексичному наповненні структури: прикметники на позначення психо-фізіологічного стану, особливостей характеру і психічного складу людини, фізичних властивостей і якостей предметів тощо:

Я шастям п"яна, така п"яна, що й протверезуватися не хочу (Б.Л.). Чого не квітне тобі поле із теплих водами дошів?.. (Т.О.)

Ад"єктивні конструкції з об"єктно-каузальним значенням за формально-граматичним планом вираження близькі до обмежувальних зворотів типу важливі результатами, гарній душею тощо. Основним критерієм їх розрізнення є трансформаційний, що передбачає перетворення сполучень обмежувального значення з ад"єктивних у субстантивні: важливі результати, гарна душа тощо. Об"єктно-каузальні

конструкції, у більшості випадків, не підлягають таким перетворенням, хоча звороти з підпорядковуючим компонентом – прикметником на позначення кольору, смакових та нюхових якостей – можна трансформувати, як і обмежувальні (вино, надією зелене – зелена надія, смердючі димом – смердючий дим), але для цих сполучень характерні також трансформації на виявлення каузального значення (зелене від надії, смердючі від диму), чого не можна зробити з обмежувальними конструкціями.

Звороти з давальним безприйменниковим репрезентують об'єктно-каузальні відношення, якщо підпорядковуючий компонент виражений дієсловами типу усміхатися, посміхатися, радіти, заздрити, дивуватися, салютувати та прикметником радий:

Погомонів голова, поливувався ще раз Ягоровій груші-безнасінниці, з тим і відбув (О.Г.). У завітчаній Елладі Всі були Олені раді (В.С.).

Синтаксично залежні елементи представлені іменниками різної семантики при умові, що позиція каузального поширювача не заповнена іншими компонентами: (пор.: Я почі рад, бо погані не бачу (Т.О.) – об'єктні відношення).

Контекстуально об'єктно-каузальні відношення можуть бути виражені зворотом з родовим безприйменниковим, який детермінує дієслова типу засоромитися, злякатися, настрашитися, гахатися, завидувати (заст.) тощо:

Мотря засоромилася своїм галки (Б.Л.). Один другому завидує багатства, значення, слави (Б.Л.).

Семантичне наповнення безприйменникових та прийменниково-відмінкових поширювачів синкретичних конструкцій з об'єктно-каузальним значенням обмежується відтінком зовнішньої причини. Орудний внутрішньої причини передає об'єктно-каузальні відношення лише у

сполученні з дієсловами та прикметниками релятивної семантики. В усіх інших випадках значення внутрішньої причини не є синкретичним.

Наявність синтезованих відмінків ССВ підтверджується шляхом трансформаційних перетворень, а саме: на виявлення обставинного значення уможливлення дії - у зворот "за допомогою + род.в.", "через (рос. "посредством") + знах.в."; каузального - у підрядні речення причини, різні приїменниково-відмінкові конструкції з більшою мірою вказу на каузальності (трансформації безприїменникових зворотів у приїменниково-відмінкові "від + род.в.", "через + род.в." тощо), умовного та цільового - у відповідні підрядні речення, об'єктного - розщеплення речення (наявність семантики затевої словоформи проявляється синтаксично чіткою позицією цього компонента у семантично модельованому реченні: форма називного або знахідного відмінків).

Загальні висновки містять підсумок проведеного дослідження.

У додатку подається зразок лінгвістичного аналізу ССВ, виражених приїменниково-відмінковими конструкціями "за + орудн.в.", із застосуванням запропонованої методики.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Синкретизм категоріального значення інфінітива (на матеріалі поетичних текстів Т.Шевченка) // Т.Г.Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доповідей та повідомлень на обласній науково-практичній конференції. - Черкаси, 1991. - С. 59-61.

2. Опозиційний аналіз синкретичних об'єктно-обставинних відношень // Семантика мови і тексту: Матеріали міжнародної наукової конференції. - Івано-Франківськ, 1993. - С. 208-210.

3. Синкретичні обставинні відношення та особливості їх формально-граматичного плану вираження // Питання синтаксису україн-

ської мови: Матеріали республіканської наукової конференції. - Запоріжжя, 1993. - С. 53-58.

4. Проблема значеннєвого синкретизму у сфері семантико-синтаксичних відношень // Язык и культура. Третья международная конференция: Тезисы докладов. - К., 1994. - С. 158-160.

5. Застосування методики лінгвістичного аналізу семантико-синтаксичних відношень при характеристиці другорядних членів речення // Інтеграція науки у систему підготовки учителів: Збірник наукових праць. - Черкаси, 1995. - С. 183-186.

6. Синкретичні конструкції з орудним безприменниовим у поезіях Т.Осьмачки // Творчість і доля Т.Осьмачки в контексті українського письменства ХХ століття: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Черкаси, 1995. - С. 34-86.

Шитик Л.В. Синкретические объектно-обстоятельственные отношения и средства их выражения в современном украинском литературном языке (На правах рукописи).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.02 - украинский язык, Украинский государственный педагогический университет, Киев, 1995.

Предложенная диссертация посвящена исследованию семантико-синтаксических аспектов синкретических объектно-обстоятельственных отношений инструментальности и каузальности в структуре предложения в современном украинском литературном языке. Установлены причины синкретизма, определены разновидности синкретических объектно-обстоятельственных отношений инструментальности и каузальности, средства их выражения, выработана методика лингвистического ана-

лизи семантико-синтаксических отношений.

Shytyk L.V. Syncretic objective-and-adverbial relations and means of their expression in modern literary Ukrainian language /a manuscript/.

The thesis for the academic degree of the Candidate of philological sciences in speciality 10.01.02 - Ukrainian language, state Ukrainian Pedagogical University, Kyiv, 1995.

The given thesis is dedicated to the investigation of semantic and syntactic aspects of syncretic objective-and-adverbial relation of instrumentality and causality in the structure of a sentence in modern Ukrainian language.

The thesis determines the reasons of syncretism, varieties of syncretic objective-and-adverbial relations of instrumentality and causality, means of their expression; works out the methods of linguistic analysis of semantic-and-syntactic relations.

Ключові слова: семантико-синтаксичні відношення, синкретичні об'єктно-обставинні відношення інструментальності, об'єктно-каузальні відношення, значеннєвий синкретизм семантико-синтаксичних відношень, функціональний синкретизм засобів вираження, трансформації, опозиційний аналіз.

Підписано до друку 24.01.1996 р. Об'єм 1, 2. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 9. Безкоштовно.

Дод УДПУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.